

गोखल्यांच्या गोष्टी

पु. पां. गोखले

गोखल्यांच्या गोष्टी

पु. पां गोखले

समाजभूषण बाबुराव गोखले स्मारक समिती,
पुणे विभाग

Gokhalyanchya Goshthi
P. P. Gokhale

प्रकाशक

समाजभूषण बाबुराव गोखले
स्मारक समिती, पुणे विभाग
२७३, शनिवार पेठ,
पुणे ३०

© सर्व हक्क सुरक्षित

प्रकाशन दिनांक :

१५ नोव्हेंबर १९९८
बाबुराव गोखले जन्मशताब्दी

मुद्रक :

प्रमोद वि. बापट
स्मिता प्रिंटर्स
१०१९, सदाशिव पेठ
नागनाथ पाराजवळ
पुणे-३०

किंमत १५/- रुपये

इकडे जरा द्या कान

‘काय तुझ्या मनात? सांग माझ्या कानात’ असे आई मुलाला म्हणते; मूल आईला म्हणते. तोच जिव्हाळा गोष्टीविषयी मुलांना असतो. कारण हसत खेळत गोष्टी मुलांना आपल्या ‘मनातले’ सांगत असतात. ‘मागे काय होते, आता काय आहे, पुढे काय व्हावे,’ ही जाणीव गोष्टी करून देतात. अशी वाढती जाणीव हेच खरे शिक्षण. त्या शिक्षणानेच माणुसकी अंगात मुरते. थोरामोठ्यांच्या बारीकसारीक गोष्टींतही त्यांचे मोठेपण आढळते. भारताच्या थोर पुरुषांत नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांची गणना आहे. ते आधुनिक भारताचे मर्यादा-पुरुषोत्तम मानले जातात. म्हणून त्यांच्या गोष्टी येथे सादर केल्या आहेत. त्या वाचून ‘आपण त्यांच्यासमान व्हावे। हाच सापडे बोध खरा॥’ असे बालगोपाळांना वाटेल. तसे वाटावे आणि असेच मर्यादा-पुरुषोत्तम नव्या पिढीत निपजावेत यातच नामदारांची खरी पूजा आहे व भारताचे तेज आहे.

मर्यादा-पुरुषोत्तम होणे म्हणजे शीलसंपन्न होणे. शौर्य, शहाणपण, शुद्धता, विवेक, स्वावलंबन, वरच्या - खालच्या भोवतालच्या मंडळींबद्दल आपुलकी आणि विनय म्हणजे शील.

पु. पां. गोखले
कराड

पु. पां. उर्फ बाबुराव गोखले
यांची बालवाङ्मय सेवा

गणपती बाप्पा
जय बजरंग
समर्थ रामदास
स्वामी रामतीर्थ
लो. टिळक
गोखल्यांच्या गोष्टी
भले भले साने गुरूजी!
बंडवाले नानासाहेब

समाजभूषण बाबुराव गोखले
स्मारक समिती
२७३, शनिवार पेठ, पुणे ४११०३०

मला पहिला क्रमांक नको!

गोपाळराव गोखले हे मराठी शाळेत तिसऱ्या इयत्तेत असताना एके दिवशी त्यांच्या पंतोजींनी अंकगणितातील एक उदाहरण मुलांना घेऊन करून आणावयास सांगितले. दुसरे दिवशी चौकशी करता पंतोजींना आढळून आले की, वर्गातील बहुतेक मुलांना ते उदाहरण आले नव्हते. गोपाळरावांनी मात्र ते बरोबर करून नेले होते! अर्थात् पंतोजींनी त्यांची पाटी पाहून त्यांना पहिल्या नंबरची जागा दिली. पंतोजींनी त्यांना

शाबासकी देऊन ते त्यांची वाखाणणी करू लागले व इतर मुलांना रागावू लागले. गुरुजी आपली वाखाणणी करू लागलेले पाहून गोपाळरावांना रडू कोसळले! त्यांना हुंदक्यावर हुंदके येऊ लागले आणि ते काही आवरेनात. हे काय झाले? पंतोजींना किंवा वर्गातील मुलांना देखील त्याचा काही उलगाडा होईना! शेवटी पंतोजींनी गोपाळास जवळ घेऊन ममतेने विचारले, “गोपाळ, तू का रडतोस? तुला काय झाले? तुझे उदाहरण बरोबर आले आहे. तुला सगळ्यांच्यावर जागा मिळाली आहे. हे पाहून, इतर मुलांनी रडावयाचं, तो तूच रडतोस! तुला काही होते का आहे? उगा, रडू नकोस!”

या ममतेच्या शब्दांनी गोपाळरावांचे रडे अधिकच वाढले आणि पंतोजींचे पाय धरून ते म्हणाले, “मला नको ती जागा. त्या जागी माझ्याने बसवत नाही. ती खरोखर माझी नाही. माझी पाटी बरोबर होती; पण उदाहरण केले, ते मी केले नाही. मी घरी विचारून उदाहरण करून आणले होते. मी लबाडी केली होती; तेव्हा ही वाखाणणी माझी नसूनही मला मिळत आहे; ती मला नको आहे. मला ती ऐकवत नाही. माझ्यावर दया करा आणि माझ्या या लबाडीची मला क्षमा करा.”

गोपाळरावांचे हुंदके, त्यांच्या तोंडून निघालेली ही हकीगत, त्यांना होणारा तीव्र पश्चात्ताप, ‘सारेच विलक्षण’ होते. निदान त्या वेळी ते तेथील सर्वांनाच विलक्षण वाटले!!

गोपाळरावांसारखे निर्मळ मन सगळ्यांचे हवे!

□□

बोलला शब्द खरा !

एकदा खानावळीत जेवत असता बोलण्याच्या नादात ‘दही आणा हो दही’ म्हणून गोखल्यांनी खानावळवाल्याला दही वाढावयाला सांगितले. खानावळवाल्याला काय माणुसकी थोडीच असते? तो ताडकन् म्हणाला, “चार रुपड्या देणार अन् दही खायला मागणार?” गोपाळरावांच्या लक्षात आपली चूक येऊन ते ओशाळले. पण स्वभाव मानी पडला. “जास्ती पैसे घे पण दही वाढ,” असे म्हणून त्यांनी तेव्हा दही घेतले. ती वेळ गेली; पण खानावळवाल्याच्या शब्दांनी त्यांना आपला जो

अपमान झाल्यासारखा वाटत होता, तो काही मनातून जाईना. मनाला रूखरूख लागली. केवळ आठ आण्यांकरिता चारचौघांत अपमान होऊ द्यावयाचा नाही, असे त्यांनी ठरविले आणि दुसऱ्या दिवसापासून त्यांनी खानावळवाल्यास सांगितले “मी साडेचारच्या दरात जेवणार! आजपासून त्याच दराचे जेवण वाढीत जा’”. याप्रमाणे खानावळवाल्याकडून होणारा अपमान चुकविला; पण आठ आणे त्याला द्यावयाचे कसे? आठ रूपये भावाकडून येणार, त्यात सारे भागवावयाचे. त्याला त्यांनी युक्ती काढली. ते चारच्या दराने जेवत असत, तेव्हा खाणावळीत खाडे धरत नसत. बाकी सगळे लोक खाडे कापून पैसे देत असत. साडेचारचे जेवण जेवू लागल्यापासून खाडे कापायचे त्यांनी ठरविले आणि याप्रमाणे भोजनखर्च चाराच्या वर जाऊ दिला नाही. खाडे आपोआप झाले नाहीत तर ते सुटीच्या दिवशी उपास करीत, खाणावळीत जात नसत आणि तसे खाडे करीत! पण खानावळवाल्याला ‘चाराचे जेवणार अन् दही मागणार!’ असा टोला मारायला त्यांनी अवसर ठेवला नाही.

□□

नाटक भोवले!

गोपाळरावांच्या वर्गातील, कदाचित् दूरच्या नात्यातील असेल, एका चांगल्या श्रीमंत मुलाने गोपाळरावांना नाटकाला चलण्याचा फार आग्रह केला; त्यांनी बरेच आढेवेढे घेतले पण तो एकेना; तेव्हा हे कबूल झाले आणि दोघे नाटकाला गेले. जाताना दोघांची तिकिटे त्या मुलानेच काढली होती. पण दुसऱ्या दिवशी त्या मुलाने पट्टिशी त्यांच्याजवळ तिकिटाचे पैसे मागितले; तेव्हा गोपाळराव एकदम चकित झाले. ते नाटकाला गेले तेव्हा त्यांची कल्पना होती की, तिकिट तोच आपल्या खर्चाने काढणार. कारण तो चांगला श्रीमंत होता आणि त्यांच्या मनात नसताना आग्रह करून तो त्यांना नाटकाला घेऊन गेला; अर्थात त्याने दोघांचे तिकिटांचे पैसे देणे सरळ होते. परंतु गोपाळरावांची कल्पना चुकीची ठरली आणि त्याने मागितलेले पैसे काही फार नव्हते. सारे दोन आणेच! परंतु गोपाळरावांना ते फारच होते; त्यांनी ते ताबडतोब देऊन टाकलेच! मग पंचाईत पडली की, आता महिनाअखेर तोंड मिळवणी कशी व्हावी? तेवढे पैसे दिव्याचे तेल वाचवून भरून काढावयाचे असे त्यांनी ठरविले. आणि जितके दिवस दोन आण्याचे रॉकेल पुरावयाचे तितके दिवस म्हणजे एक महिनाभर रस्त्यावरील दिव्याच्या प्रकाशात अभ्यास केला. गोपाळराव आपली गरिबी इतकी ओळखून होते आणि खर्च फार होऊन वडील भावाला अधिक त्रास होऊ नये म्हणून इतके जपत की, पुढे पुढे खर्च कमी व्हावा म्हणून त्यांनी खाणावळ सोडली आणि ते हाताने स्वयंपाक करू लागले.

□□

पाठ्या गोपाळ

गोपाळरावांना पी.ई. च्या परीक्षेला इंग्रजी विषयाला जी पुस्तके शिकावी लागली त्यांत सर वॉल्टर स्कॉटचे 'रोकबी' नामक काव्य होते. गोपाळरावांची तयारी किती उत्तम असे, याची कल्पना, यावेळी त्यांचे सहाध्यायी जी थट्टा करीत, तीवरून बांधता येण्यासारखी आहे. अभ्यासी

मुलांच्या मागे लागण्याची सवय अनभ्यासी मुलांना अनादिकालापासून आहेसे दिसते. अभ्यासी मुलांची थड्डा करावयाची, त्यांचा बावळेपणा किंवा भोळेपणा थोडासा जरी सापडला की, त्यांची टर उडवायची आणि सगळ्यांनी मिळून खो खो हसावयाचे असा यांचा क्रम सगळ्यांच्या ओळखीचा असेल!! त्यातही गोपाळरावासारखा थड्डा लवकर न ओळखणारा मुलगा त्यांना भेटला की, त्यांना विशेषच चेव येत असतो. त्यांना शिकार सापडल्यासारखा आनंद होतो आणि त्याला चिडवावयाचा त्यांचा धंदाच बनतो. राजाराम हायस्कूलमध्ये काय किंवा कॉलेजात काय, दोन्ही ठिकाणी गोपाळरावांचा स्वभाव अशा मंडळींचे फावेल असा होता. ते स्वतः होऊन कोणाच्या फारसे वाटेला जात नसल्यामुळे, दुसरे कोणी तसे करित असतील, याची त्यांना कल्पना नसे. या दृष्टीने ते भोळे होते; आपल्या भोवती जमणारी सर्व माणसे सरळ, प्रामाणिक आणि विश्वासू आहेत, असेच त्यांना वाटे. आपला अभ्यास होईल तितका चोख करण्याची त्यांची रीत असे; अर्थात, जी इंग्रजी पुस्तके त्यांना परीक्षेसाठी वाचावयाची असत, ती ते इतकी लक्षपूर्वक वाचीत असत आणि इतक्यांदा वाचीत असत की, ती सर्व त्यांना मुखोद्गतच असत. मुलांना ही त्यांची तयारी ठाऊक झाली होती. त्यामुळे ते त्यांना गाठून पुस्तकातील भाग भराभर पाठ म्हणावयाला लावायचे. पी.ई.त असताना - रोकबी त्यांना वाचायचे होते हे मागेच सांगितलेच आहे. एकाने यावे आणि विचारवे, “काय बोवा, हा Brake शब्द स्कॉटमध्ये पुष्कळदा येतो, आणखी कधी क्रियापद असतो, कधी नाम असतो. तो ओळखायची पंचाईत पडते. तुला ओळी आठवतात का रे, तो कोठे कोठे आला आहे ते?” “हो” गोपाळरावांनी म्हणावे, “या बघ, मी म्हणून दाखवितो.” आणि त्यांनी खरोखरच ओळीमागून ओळी म्हणू लागावे!

दुसऱ्याने यावे आणि म्हणावे, “गोप्या, Guerdon शब्द कोठे आला आहे रे?” “तिसऱ्या कॅण्टोट (सर्गात).” गोपाळरावांनी ताडकन् उत्तर द्यावे आणि लागलीच ज्यात तो शब्द आहे तो भाग खाडखाड म्हणून दाखवावा. इतक्यात तिसऱ्याने म्हणावे- “There शब्द वाक्याच्या आरंभी आला म्हणजे पुन्हा तो वाक्यात आलेला आठवतो का?”

गोपाळरावांचे उत्तर तयार!

“बरे. इतकी तुझी ऐट आहे, तर सांग रे दोन There मध्ये एक शब्द आहे असे एकादे स्थळ—” गोपाळरावांनी थोडेसे आठवून तसेही वाक्य सांगावे. तेव्हा विचारणाराची जी फजिती होत असे आणि जो हशा पिके तो सांगता येत नाही. तो अनुभवानेच कळणारा आहे.

कॉलेजातील मुलांत गोपाळराव लहान असल्यामुळे, त्यांच्या स्वभावात पोरकटपणा बराच होता. आणि लहान मुलाप्रमाणेच ते हट्टी होते. त्यांची पाठशक्ती जशी तरतरीत होती, तसे त्यांचे विचार खोल नसत; त्यामुळे वर्गातील मुले त्यांना ‘पाठ्या गोप्या’ म्हणून चिडवायची आणि हेही खूप चिडायचे. ‘नुसते पाठच म्हणावे, अर्थाच्या नावाने शून्य’ असे ध्वनित करून त्यांना चिडवावयाच्या हेतूने त्यांना कोणी विचारित. “गोप्या, २५ व्या पानात ‘But’ शब्द किती वेळा आला आहे रे?”

गोपाळरावांच्या ते लक्षात यावयाचे नाही. ते भोळेपणाने त्याही प्रश्नाचे, शब्द मोजून, उत्तर देण्याचा प्रयत्न करित.

इतके कबूल केले पाहिले की, ही सारी थट्टा मौजेची, कौतुकाची, प्रेमगर्भ असे; परंतु गोपाळरावांना ती थट्टा आहे, असे क्वचित्तच समजे. ते भोळ्या भावाने सर्वांच्या प्रश्नांना उत्तर द्यावयाचा प्रयत्न करित आणि एकादे उत्तर चुकले की चिडत असत व मंडळी त्यांच्या अधिकच राशीस लागत.

□□

विश्वासघात? - नाही!!

गोविंद आणि गोपाळ हो दोघे भाऊ दरवर्षी सुटीत कोकणात जायचे आणि आपल्या माणसांना भेटून यावयाचे! असेच एकदा ते कोकणात गेले असता शिमग्याचा सण पडला. गोपाळराव व गोविंदराव यांना गावकऱ्यांबरोबर सुरमाट्याच्या त्यांच्या डावात सामील व्हावे लागले. गडी वाटून घेतले तेव्हा गोपाळराव एका बाजूला आणि गोविंदराव दुसऱ्या बाजूला अशी वाटणी झाली. गोपाळरावांची बाजू पाटी धरून होती आणि गोविंदरावांची बाजू पाटीतून जाणारी होती. डाव सुरू होऊन

रंगात आला. गोविंदराव हळूच म्हणाले, “गोपाळ, मी वडील आहे. तू माझा लहान भाऊ आहेस, तेव्हा तू मला आपल्या पाटीवरून हळूच मुकाट्याने जाऊ दे.”

हे ऐकताच गोपाळराव म्हणाले, “अण्णा, तुम्ही सांगत असाल तर मी डाव सोडून निघून जातो, पण माझ्या पक्षाच्या लोकांचा विश्वासघात करायला तुम्ही मला सांगू नका!”

ही गोष्ट ताम्हणमळ्यांतील लोकांना अजून आठवते. यात गोपाळरावांच्या स्वभावातील काही विशेष स्पष्टपणे आढळतात. त्यांचा इमानीपणा किंवा उजू वर्तनाची चाड, वडिलांच्या संतोषार्थ स्वतःचे सुख किंवा आवड बाजूला सारण्याची तत्परता, आणि वर्दळीवर न येता, कडक न बोलता, तत्त्व न जाऊ देण्याची हातोटी हे तीनही गुण नामदारांच्या पुढील चरित्रात विकसित झालेले कोणालाही दिसणारे आहेत. सुरपाटीच्या खेळाची क्षुल्लक गोष्ट; पण तीत देखील अन्यायाचरण करावयाचे नाही वा कोणास टाकून बोलायचे नाही पण आपले तत्त्व सोडावयाचे नाही, ही त्यांची वृत्ती होती.

□□

शिस्त ती शिस्त

१८८५ साली गोपाळराव सार्वजनिक कामाविषयी व प्रसिद्ध पुरुषांविषयी अल्पज्ञ होते. हिराबागेत न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये काही समारंभ होता. दारावर गोखल्यांची स्वागतार्थ योजना होती. येणाऱ्यांच्या प्रवेश निमंत्रणपत्रिका पाहून त्यांना आत सोडावयाचे होते. रावसाहेब माधव गोविंद रानडे आले तेव्हा गोखल्यांनी त्यांना रोखले. प्रवेशपत्रिका पाहावयास मागितली. रानडे सन्माननीय निमंत्रित होते. त्यांच्याजवळ प्रवेश पत्रिका नव्हती. या पंचायतीत सार्वजनिक सभेचे आबासाहेब साठे यांचे लक्ष त्यांच्याकडे गेले. ते पुढे झाले. त्यांनी रावसाहेबांना आत नेले व गोपाळराव गोखल्यांना दोन समजूतीचे शब्द सांगितले.

□□

टिळक ते टिळक!

१८८६ साली गोखले न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये मास्तर होते. मॅट्रिकच्या वर्गाला ते गणित शिकवीत. गोखले व टिळक या दोघांचीही गणित शिकवण्याबद्दल ख्याती होती. विद्यार्थ्यांनी, 'दोघांत श्रेष्ठ कोण?' अशी चर्चा एकदा खाजगीत चालविली. गोखल्यांच्या कानावर ती गेली. ते विद्यार्थ्यांस म्हणाले- "टिळक, ते टिळक. आम्हांस त्यांची सर येणार नाही!"

□□

आइस्क्रीम खारट

१८८८-८९ साली गोखल्यांचा प्रवेश सार्वजनिक कामात झाला होता आणि रानड्यांच्या संगतीत ते अनेक कामे करीत असत! तथापि सोसायटीत व बाहेरही त्यांना अजून पोरच समजत असत. आणखी, त्यांचा भोळेपणा व स्वभावाचा साधेपणा सर्वांना ठाऊक झाला होता. तेव्हा कित्येक वेळा मोठी मौज उडत असे. त्याचा एक मासला येथे देतो-

चैत्र महिना होता. प. वा. माधवराव गोळ्यांकडे हळदी-कुंकवाचा समारंभ होता. त्या वेळी असा प्रघात पडला होता की कोणाच्याही येथे हळदी-कुंकू असो; बायकांचे आटोपल्यावर पुरुष-संतर्पण झालेच पाहिजे. त्याप्रमाणे माधवरावांकडे संध्याकाळी मंडळी जमली. रात्री आठ वाजण्याच्या सुमारास गोखले बाहेरून आले. मंडळी आत खेळत, गप्पा मारीत बसली होती आणि माधवराव गोळे व वासुदेवराव केळकर बाहेरच्या बाजूस आइस्क्रीम करीत होते. गोखले त्यांच्याजवळ गेले आणि काही वेळ उभे राहून म्हणाले, "हे काय आहे? काय करता आहात?"

"आइस्क्रीम" त्यांना उत्तर मिळाले.

"होय का? झाले का? पाहू पाहू."

लागलीच माधवरावांनी आइस्क्रीमच्या यंत्रातले-बाहेरच्या बाजूचे मिठाचे पाणी गोपाळरावांच्या हातावर टाकले आणि म्हटले, "चाखून

पाहा.” गोखले तोपर्यंत थांबतात थोडेच! त्यांनी आधीच ते तोंडात टाकले होते. त्याबरोबर तोंड वाईट करून गोखले ओरडले, “आं! हे हो काय? हे तर खारट लागते.”

“अहो, ते तसेच. पहिल्यांदा तसेच लागायचे. अजून पुरते व्हायचे आहे ना? झाले म्हणजे पहा खारट लागते का?”

“असे का?” गोखले मोठ्या कुतूहलाने म्हणाले आणि मंडळीत एकच हशा पिकला.

“बरोबर आहे. आता ते खारटच लागणार! तुम्हाला बोवा घाईच फार! जरा थांबा, खारटाचे गोड होते पाहा.” असे निरनिराळे ध्वनी उठले. गोखले भोळेपणाने स्वस्थ बसले; पुढे खरा प्रकार समजावून सांगितला हे सांगणे नकोच. उतावळी आणि भोळेपणा यांचे आणखी वेगळे उदाहरण पाहिजे कशाला!

□□

पंचहौद मिशनचा चहा

पुण्यात गोपाळराव जोशी यांनी एकदा पंचहौद मिशनमध्ये एका पाद्र्याचे व्याख्यान ठरवून मंडळींना- त्यातूनही प्रतिष्ठित मंडळींना ‘सोपस्काराने’ पाचारण केले. मंडळी जमल्यावर प्रत्येकापुढे चहाचा एक एक पेला आला. या अगदीच अनपेक्षित प्रकाराने सर्व आश्चर्यचकित झाले. तो काळ कोठेही, कोणीही, कसेही खायचा नव्हता. त्यातून हा मिशनमधला ‘खिस्त्याचा चहा.’

रानडे, गोखले, टिळक प्रभृती मंडळी एकमेकांकडे पाहू लागल्यावर, दुसऱ्यांचीही तीच गत झाली. मग कोणी चहाचा कप तोंडापर्यंत नेल्याचे सोंग करून कोणास न कळत त्याचे विसर्जन जमिनीवर केले, कोणी फुंकून पीत असल्याचा बहाणा केला, तर कोणी खरोखरच चहा प्याले. यजमानाचा अपमान होऊ नये म्हणून निमंत्रितांनी हे सारे केले. तरी तेवढ्याने कसले भागते आहे? दुसरे दिवशी गोपाळराव जोश्यांनी मिशनमध्ये चहाला हजर असलेल्या मंडळींची यादीच प्रसिद्ध केली. तेव्हा सनातन्यांत खळबळ सुरू झाली. पुष्कळ मातबरांनी मग प्रायश्चित्त घेतले. कित्येकांनी काशी यात्रेस जाण्याच्या बहाण्याखाली ते टाळले.

पण पंधरा जणांनी 'तो चहा पिण्यात काही पाप नाही' म्हणून प्रायश्चिताचे नावसुद्धा काढू दिले नाही. त्या पंधरांत गोपाळराव गोखले होते.

□□

वत्सल वहिनी व कृतज्ञ भाऊजी

पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये गोपाळराव गोखल्यांची एक वर्ष नोकरी झाली. 'हा तरुण आपल्या संस्थेस आजीव शिक्षक म्हणून मिळावा,' असे टिळक-आगरकर प्रभृतींना वाटू लागले. त्यांनी गोखल्यांकडे तसा शब्द टाकला. गोखले म्हणाले, "अण्णा-वहिनींना विचारतो."

कागलास असलेल्या वडील बंधूंची म्हणजे गोविंदराव गोखल्यांची पत्राने संमती आली. तरीही वहिनींच्या संमतीसाठी गोखल्यांचे नडलेच! ते मग कागलास गेले. वहिनींना म्हणाले, "अण्णांनी माझ्या नोकरीसंबंधी आलेले पत्र तुम्हाला वाचून दाखवले का?"

"त्यातला आशय सांगितला" वहिनी म्हणाल्या.

“आणि तुम्ही होकार दिलात?” गोपाळरावांनी विचारले.

“म्हणजे काय भाऊजी? तुम्ही मोठे, आम्ही त्याला नकार द्यायचा?”

“पण वहिनी!” गोपाळराव त्यांना मध्येच थांबवून म्हणाले, “अण्णांनी पोटाला चिमटा घेऊन व तुम्ही लंकेची पार्वती होऊन माझे शिक्षण पूर्ण केलेत. तुमचे दागिने तुमच्या अंगावर पुन्हा यावेत असे मला वाटते. टिळक-आगरकरांच्या शाळेत ठराविक पगार आणि तोही मोजकाच मिळणार वहिनी!”

“भाऊजी,” वहिनी उत्तरल्या. “ते मला कळत नाही. तुम्ही बी. ए. झालात म्हणजे काय ते मला कळत नाही. तुम्ही प्रोफेसर होणार म्हणजे काय ते मला कळत नाही. पण तुम्ही टिळक-आगरकरांना मोठे मानता, एवढेच मला कळले. कोल्हापुरात कालिजात शिकत होता, तेव्हा बर्व्यांनी टिळक-आगरकरांवर खटले केले होते. त्या खटल्यात त्यांना मदत व्हावी म्हणून तुम्ही नाटकात लुगडे नेसून काम केलेत; होय ना?”

“होय!”

“का केलेत? ‘पुरुष लुगडे नेसून नटले तर सात जन्म बायकांचे येतात,’ असे सासूबाई नि वडीलधारी सांगत असताही तुम्ही गोसाविणीचे काम केलेत! का, तर टिळक-आगरकर तुम्हाला मोठे वाटतात म्हणून. ते टिळक-आगरकर तुम्हाला आपल्याबरोबर बसायला आता बोलावत आहेत. त्यांच्याबरोबर तुम्ही बसलात, म्हणजे माझ्या दागिन्यांपेक्षा मला जास्त सोने मिळाले!”

या संवादानंतर गोपाळराव गोखले सोसायटीस मिळालेच.

□□

टिळक-गोखले यांच्या गप्पा

सातारा जिल्ह्यात वाळवे येथे १८९३ त ‘छोटी काँग्रेस’ झाली. ती मोठी भरली होती. ह्यूम, टिळक, गोखले अशी मातबर मंडळी आली होती.

या काँग्रेसहून परत येताना सेकंड क्लासच्या डब्यात टिळक, गोखले, रामचंद्र मोरेश्वर साने (बाशींचे वकील) व नातू अशी मंडळी

होती. रात्री टिळकांचे व गोखल्यांचे मनमोकळेपणाने बोलणे झाले. आपापल्यांमधील गुणदोष एकमेकांस सांगण्यास दोघांनी कमी केले नाही.

□□

पाठांतर शक्ती

एकदा आयर्लंडमध्ये गोखले आगगाडीने प्रवास करित होते. आगगाडीच्या वेळापत्रकातील स्टेशनांच्या यादीवरून त्यांनी नजर फिरवली आणि मग त्या स्टेशनांची नावे उलट्यासुलट्या क्रमाने संध्येतल्या चोवीस नावांप्रमाणे म्हणून दाखविली. डब्यातील बरोबरीच्या प्रवाशांना ती मोठी मौज वाटली.

□□

जखमेवर मीठ का चोळता?

व्हिक्टोरिया राणीच्या राज्याभिषेकाच्या हीरकमहोत्सवाचे वेळी गोपाळराव गोखले इंग्लंडमध्येच वेल्बी कमिशनच्या निमित्ताने होते. समारंभाचे निमित्ताने हिंदी फौजेची मिरवणूक लंडन शहरातून काढली होती. तेव्हा गोखल्यांचा एक मित्र म्हणाला, “हिंदी फौजेला मिळालेल्या मानाबद्दल तुम्हाला अभिमान वाटत असेल नाही?” गोखले उत्तरले, “जखमेवर का मीठ चोळता? हिंदुस्थानाला साम्राज्यात समान दर्जा मिळाला असता ही मिरवणूक निघाली असती तर मला खरा आनंद झाला असता!”

□□

मित्रमत व आत्मविश्वास

सन १८९७ सालची गोष्ट. इंग्लंडमध्ये वेल्बी कमिशनपुढील साक्षीला ते गेले असता, पुण्यात प्लेगच्या कहरात घरे शुद्ध करण्यासाठी व लोकांना कारंटाईनमध्ये पाठवून रुग्णांना इन्फेक्शन करण्याबाबत सोलजरांनी अत्याचार केले. रँडसाहेब कलेक्टर. त्यांच्या हुकमाने झालेल्या धुमाकुळासंबंधी लोक खवळले होते. नऊ जबाबदार मित्रांनी तो सर्व धुमाकूळ पत्रांनी गोखल्यांस कळविला.

गोखल्यांनी ‘मॅचेस्टर गार्डीयन’मध्ये त्या पत्रांच्या आधारे पुण्यातील जुलूम जाहीर केला. त्या योगाने इकडे मुंबई सरकारला आपली बेअब्रू झाल्यासारखे वाटले. त्यांनी पत्रे पाठवून लोकांकडून माहिती मागवली. गोखले हिंदुस्थानात आले. पण ज्यांनी त्यांना पत्रे लिहिली होती ते प्राध्यापक, मराठी लेखक, वकील कोणी पुरावा देण्यास पुढे आले नाहीत. म्हणून गोखल्यांना न्या. रानड्यांनी जाहीर माफी मागण्याचा सल्ला दिला आणि “आपली चूक कबूल करण्यात नीतिधैर्य आहे” असे सांगितले. गोखल्यांनी माफी मागितली. सर टॉमस बेनेटही म्हणाले, “गोखले फार थोर मनाचे गृहस्थ आहेत.” गोखल्यांनी आपले मित्र रा. वासुदेवराव आपटे यांस विचारले, “माझे करणे आपणास कसे वाटले?” “देशाची अब्रू दवडणारे अपमानास्पद वाटले.”

गोखल्यांना हे उत्तर ऐकून वाईट वाटले. ते ताबडतोब म्हणाले, “अरेरे! पण एक दिवस असा येईल की, त्या दिवशी नुकसान भरपाई म्हणून माझ्या देशावर मी वैभवाभिमानाची वस्त्रे चढवीन आणि तुमच्या नमुन्याचे टीकाकार जे मला मृतप्राय करित आहेत; तेच माझे स्तुतिपाठक झालेले दिसतील.”

□□

तुपाचा तिटकारा

गोपाळरावांच्या अगदी लहानपणी लोणी उन्हात ठेवून केलेल्या तुपातून एका वैद्याने एक औषध दिले होते. तेव्हापासून त्यांना तुपाची शिसारी बसली होती. ती शेवटपर्यंत कायम होती.

नागपूरच्या राष्ट्रसभेच्या वेळी जेवावयाचे मंडपात स्वयंसेवकांनी तूप वाढताना ते गोखल्यांच्या भातावर वाढले. मग काय? भातासकट पान उचलून, ऊन पाण्याने हात धुवून, पुन्हा नवे पान बिनतुपाचे वाढून आणून त्यांना आग्रहाने जेवायला बसवावे लागले. गोपाळराव कधीही तूप किंवा तुपाचा पदार्थ खात नसत. खाल्ले तर निव्वळ लोणी. तुपावाचून त्यांचे जेवण चांगले होत असे.

□□

रानड्यांचे भजन

अमरावतीच्या (१८९७) च्या काँग्रेसहून परत येत असताना न्या. रानडे व गोपाळराव गोखले येत होते. आगगाडीच्या डब्यात असता पहाटे चार वाजण्याचे सुमारास गोखल्यांना अंधरुणातच गाण्याचे सूर ऐकू आले. डोळे उघडून गोखले पाहतात तो, रानड्यांची स्वारी बैठक मारून टाळ्या वाजवीत वाजवीत एकतानतेने तुकारामाचे अभंग म्हणत असलेली दिसली. दोनच अभंग रानडे आळवून आळवून म्हणत होते. त्यांचा आवाजही काही मधुर नव्हता, की गायकी तालशास्त्रास धरून नव्हती. तरीपण ज्या कळवळ्याने रानडे अभंग गात गात तल्लीन झाले

होते त्याने गोखल्यांचे सर्वअंग शहारले आणि गोखलेही तल्लीन होऊन ऐकत बसले. 'आपल्या आयुष्यातील ते आनंदाचे क्षण स्मृतिपटलावरून कधीच पुसून जाणार नाहीत' असे गोखले म्हणत.

□□

विडीचा वास नको

गोपाळराव गोखल्यांना विडीचा वासही सहन व्हायचा नाही. त्यांच्या घरातील कोणा माणसाने विडी ओढली असता, त्यास जर गोपाळरावांनी बोलाविले तर तो वेलदोडा, लवंग काही तरी खाऊन मग पुढे जायचा. एकदा दत्तोपंत वेलणकरांस काही हिशोब पाहण्यासाठी गोपाळरावांजवळ जाण्याची वेळ आली. त्यांनी विडी ओढली होती. त्यांच्या खिशात लवंगा, वेलदोडे असायचे. ते वेलचीचे दाणे खाऊन गोपाळरावांपासून दूर बसले. "असे जवळ बसा. लांब बसून कसे चालेल?" दत्तोपंत हळूच पुढे सरकले. विडीचा वास लपला नाही. "तुम्ही विडी ओढली वाटते?" गोपाळरावांच्या समोर खोटे बोलण्याची प्राज्ञाच नसे. "होय" असे दत्तोपंत म्हणाले. "आता तुमचे वयच आहे म्हणा ओढण्याचे!" एवढेच गोखले म्हणाले.

□□

परमेश्वर साक्ष!

गोपाळराव गोखले यांना कोणी पूजा-प्रार्थना करित बसलेले पाहिले नाही. पण याचे कारण ते आपले आयुष्याचा प्रत्येक क्षण परमेश्वरसाक्ष जातो, असे मानीत असत. आपण निष्काम कर्मयोगाने चालावे आणि ज्याचे इच्छेवाचून झाडाचे पानही हालत नाही, त्या जगत्रियंत्याकडे बाकी सर्व सोपवावे, अशी त्यांची वृत्ती होती, असे ना. शास्त्री सांगतात. आपला निष्काम कर्मयोग जनता-जनार्दनाच्या सेवेसाठी हवा अशी गोखल्यांची श्रद्धा होती. गोखल्यांच्या खाजगी कागदपत्रात ना. शास्त्रींना १८ फेब्रुवारी १८९८ ची नोंद आढळली. ती अशी 'श्रीगुरुदत्तात्रेयाच्या

कृपेने खालील गोष्टी संपादण्यासाठी वा साध्य करण्यासाठी मी विनम्रपणाने पण निश्चयाने प्रयत्न करू इच्छितो- (१) नियमितपणे योगाभ्यास (२) प्राचीन आणि अर्वाचीन इतिहासाचे ज्ञान, प्राचीन आणि अर्वाचीन तत्त्वज्ञान, ज्योतिष, भूगर्भशास्त्र, शरीरशास्त्र, मानसशास्त्र आणि फ्रेंच भाषा यांचा अभ्यास (३) मुंबई विधिमंडळाचा सभासद, भारतीय वरिष्ठ विधिमंडळाचा सभासद व ब्रिटिश पार्लमेंटचा सभासद होऊन लोकसेवा. या सर्व पदांचा उपयोग केवळ माझ्या मायभूमीच्या प्रगती, प्रतिष्ठेसाठी, कल्याणासाठीच करण्याची माझी कुवत असेल. तत्त्वज्ञानात्मक धर्मप्रचार सर्व जगात करावा.' गोपाळराव गोखल्यांच्या या स्वयंस्फूर्ती आकांक्षा स्वयंशासितच आहेत.

□□

गायन शिक्षण

सन १९०० मध्ये त्यांची द्वितीय पत्नी परलोकवासी झाली. १९०१ मध्ये रानडेही गेले आणि १८९७ च्या माफी प्रकरणाचे शल्य अजून टोचतच होते. अशा मनाच्या अत्यंत अशांत स्थितीत त्यांच्या काही मित्रांनी त्यांना गाणे शिकण्याची विनंती केली. गाणे ही एक दैवी कला आहे. हा पंचम वेद आहे. दुःखी जगाचा, त्रासाचा, उद्विग्नतेचा विसर पडून, निर्विकल्प अशा आनंद सागरात पोहण्यास लावणारी ही 'गायनी कला' धन्य होय. तल्लीन गाण्याच्या आलापाने विलापाचे परिवर्तन होते, हृदय हलके होते, मन मोकळे होते, गोपाळरावांना हे म्हणणे पटले आणि त्यांनी त्या वेळचे प्रसिद्ध गाणारे बाळकोबा नाटेकर यांना आपणास गायन शिकविण्यासाठी ठेवले. लगेच सांगली-मिरजेहून सतार, तबले, तंबोरे यांचा सर्व संच जमविला. परंतु शेवटी बाळकोबा म्हणाले, "तुम्ही जन्मभर शिकलात, तरी तुम्हाला गाणे येणार नाही." व्याख्याने देताना जरी गोपाळरावांचा आवाज परिणामकारक असला, तरी गाणे जमेना. तो नाद त्यांनी सोडून दिला आणि "धन्य ते गायनी कला!" म्हणाले.

□□

रंजला गांजला तो आपला

एकदा गोपाळराव टांग्यात बसून येत असता, तो भाड्याचा टांगा एका कुत्र्याच्या अंगावरून गेला. ते कुत्रे केकाटत राहिले. “बाळा, जा लवकर जा. त्या कुत्र्याला इस्पितळात पोचवून व्यवस्था लावून ये” असे म्हणून त्यांच्या घरी राहणाऱ्या तात्या वैद्यास पाठवले, तेव्हा त्यांना बरे वाटले.

□□

मूळ मुद्याला हात घाला

गोपाळराव गोखले एकदा आगगाडीच्या फर्स्ट क्लासमधून प्रवास करीत होते. एक इंग्रज सैन्याधिकारी त्यांच्या डब्यात घुसला आणि त्याने गोखल्यांचे सर्व सामान दिले बाहेर फलाटावर फेकून! इतक्यात त्याला कोणी सांगितले की “अहो, एका भारतपुत्राशी व विधिमंडळाच्या सभासदाशी अगदी रानवटपणाने वागलात!” तेव्हा त्याने गोखल्यांचे सामान फिरून जेथल्या तेथे लावून दिले व गोखल्यांची माफी मागितली. गोखल्यांनी ती स्वीकारली व प्रकरण संपले.

पण त्याचे शोपूट पार लॉर्ड कर्झनच्या कानापर्यंत गेले. कर्झन संतापले आणि गोखल्यांनी नाव सांगावे म्हणजे, आपण त्यास शिक्षा ठोवावू असे त्यांनी मनात आणले. गोखल्यांना विचारता त्यांनी कर्झनला सांगितले की, “त्या अधिकाऱ्याला शिक्षा करण्यात आता काय अर्थ? त्याने माझी माफी मागितली आहे. मुद्याची गोष्ट अशी आहे की वर्ण-वंश-श्रेष्ठतेची घमेंड व उर्मटपणा हा नाहीसा झाला पाहिजे.”

□□

घरचा पाहुणा

गोपाळराव गोखले सार्वजनिक कामात इतके मग्न असत की स्वतःच्याच घरी कधीकाळी येणाऱ्या पाहुण्यासारखी अर्वास्था त्यांची

होई. एक दिवस असा गेला की त्यांच्या मंडळींनी वाट पाहून कढ काढला; पण गोखल्यांच्याकडे भेट-भाऊंची जी रीघ लागली होती ती संपेनाच. त्यांच्या स्वतःच्या कन्येला (सौ. काशीताई ढवळे) त्यांची भेट न होताच परतावे लागले. 'इतरेषां तु का कथा!' त्यामुळे कन्येच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिलेच. पण गोखल्यांनाही त्या रात्री झोप आली नाही.

□□

कोणी निंदा कोणी वंदा

ब्रिटिश पार्लमेंटचा सभासद नेव्हानसन जेव्हा पुण्यास आला होता, तेव्हा त्यास व इतर मंडळींस गोखल्यांनी फराळास बोलावले. केळीची पाने वगैरे देशी थाट होता. विडे झाले. नंतर गप्पागोष्टी निघता निघता इंग्लंड व हिंदुस्थान यांचा संबंध परमेश्वराने आणला आहे आणि गोखल्यांच्या सोसायटीच्या ध्येय-धोरण पत्रिकेतील Inscrutable dispensation या शब्दाविषयी वाद निघाला. सर्वजण हसले; परंतु गोपाळरावांस हसू आले नाही. त्यांचे तोंडावर गांभीर्य व विचारसौंदर्य हीच प्रतिबिंबित होत होती. ज्या गोष्टीवर आपली आत्यंतिक श्रद्धा असते, तिची हेटाळणी, वाटाघाट कोणी केल्यास राग येतो. परंतु गोखले आपल्या मनोविकारावर संयम ठेवण्यास शिकले होते. न्यायमूर्ती रानड्यांचे ते शिष्य नव्हते काय?

□□

देशभक्ती भाडोत्री नव्हे

“आता आपण देशभक्ती सोडा” असे गोखल्यांस मध्य प्रांतातील एका उतावळ्या गृहस्थाने १९०७ साली सांगितले. गोखले चवताळून म्हणाले, “मी कोणाच्या हुकुमाने देशसेवेचे काम हाती घेतले नाही आणि कोणाच्या हुकुमाने ते खालीही ठेवणार नाही. हे काही भाडोत्री काम नव्हे.”

□□

शब्दाशब्दाची तयारी

सन १९०७ साली उत्तर हिंदुस्थानच्या दौऱ्यावर गोखले असताना काँग्रेसच्या ठरावांचे मर्म लोकांना प्रत्येक व्याख्यानातून समजावीत. अलाहाबादेस आपले पहिले भाषण करायचे असताना गोखल्यांनी सकाळी १० पासून दुपारी ४ वाजेपर्यंत आपल्याकडील राबता बंद ठेवला होता. सार्वजनिक जीवनात गोखले आता वीस वर्षे होते. तरी आयत्या वेळी तोंडाला येईल ते बोलत सुटून, फड मारून न्यायचा असे ते कधीच करीत नसत. संध्याकाळी घायच्या व्याख्यानातील मुद्देच नव्हे तर ज्या शब्दांनी मांडायचे ते शब्द यांची जुळणी ते सहा तास करीत होते आणि मग जे व्याख्यान झाले, ते शिस्तीने चाललेल्या लष्करी शिपायांच्या तालबद्ध पदविन्यासाप्रमाणे. त्यांच्या तोंडून पडणाऱ्या शब्दांनी ते एवढे चित्तवेधक झाले की, 'आपण असे व्याख्यान कधी ऐकले नव्हते' असे सर तेजबहादूर सप्रूनी नमूद करून ठेवले आहे.

□□

दया तिचे नाव भूतांचे पाळण

'लोकमान्यांना राजद्रोहाची दुसरी शिक्षा होण्यास गोखल्यांनी मोर्लेजवळ केलेल्या चहाड्या कारण झाल्या,' असे गोखल्यांच्या हितशत्रूंनी हिंदुस्थानात उठवून कहर केला. शत्रूंशीसुद्धा क्षमाशीलतेने वागावे ही गोखल्यांचे गुरू न्यायमूर्ती रानडे यांची त्यांना शिकवण होती, म्हणून वैयक्तिक बेअब्रूचाच प्रश्न असता तर गोखले गप्पच बसले असते. पण मतभेद, पक्षभेद झाले की, माणसाची नीतिमर्यादा सुटण्याचा व त्यायोगे राष्ट्रच्या जीवनाला काळिमा येण्याचा प्रश्न होता. म्हणून आता आपण गप्प बसलो की तो काळिमा लागण्यास चुकणार नाही, असा प्रसंग आल्यावर गोखल्यांनी ठाण्याच्या 'हिंदुपंचावर' व कलकत्याच्या 'वंदे मातरम्' वर खटले भरावे आणि म. शिंघांच्या डिप्रेस्ड क्लास मिशनला किंवा म. कर्व्यांच्या अनाथ महिलाश्रमाला त्या पत्राच्या संचालकांनी देणगी देऊन हे प्रकरण संपवावे म्हणूनही सुचविले. पण कोण ऐकतो? तेव्हा खटले

चालले व गोखले विजयी झाले. त्या वृत्तपत्रांना दंड झाले. हिंदुपंचाच्या संपादकाला दंड भरण्याची ताकद नव्हती. तेव्हा गोखल्यांनी त्याच्या सांपत्तिक स्थितीची चौकशी केली व ती कळल्यावर हळूहळू त्याला तो जिवंत असेपर्यंत, दरमहा तीस रुपये देण्याचे वचन दिले. दुर्दैव असे की, गोखल्यांची ही कृपा घेण्यास तो फार दिवस या जगात उरलाच नाही.

□□

गोखल्यांचे भविष्य

गोपाळरावांस ज्योतिषाचा किंवा ग्रह वगैरे भविष्य वर्तविण्याचा बराच नाद असे. खाली धारवाडकडे राहणारे शंकर भट ज्योतिषी हे त्यास भविष्य वर्तवून पाठवीत. त्यांनी १९११ मध्ये एक भविष्य केले होते. त्यात 'गोपाळराव जास्तीत जास्त १९३२ पर्यंत जगतील' असे होते. १९१४-१५ मध्ये प्रकृतीस धोका आहे. १९१४ पासून पुढे देशास चांगले दिवस येतील; त्यांचा विलायतेत बोलबाला होईल' वगैरे भविष्य त्यांनी केले होते. गोखले स्वतः कधी कधी ग्रहगणित वर्तवीत असत. परंतु त्यामुळे त्यांनी प्रयत्नात कधी कसूर केली नाही. हा एक त्यांस नाद होता इतकेच!

□□

राहणार सगळ्यांच्यासारखा

गोखले दक्षिण आफ्रिकेत गेले. त्यावेळी गांधीजी एका शेतावर राहत असत. शेतावर एकही पलंगडी नव्हती. पण गोखल्यांसाठी गांधींनी एक मागून आणली. गोखल्यांना पूर्ण स्वास्थ्याचा एकांत मिळेल अशी जागाही तेथे नव्हती. बसायची व्यवस्था म्हणजे गांधीजींच्या शाळेतील बाकडी. असे असूनदेखील गोखल्यांच्या नाजूक झालेल्या प्रकृतीचा विचार न करता त्यांना आपल्या शेतावर न्यायचा मोह गांधीजींना आवरता आला नाही. त्यांच्या शेतावर जायचे गोखल्यांनीही

कबूल केले होते. त्यातच त्या दिवशी पावसाने हजेरी दिली. एकाएकी मग दुसरी काही खास व्यवस्था करणे गांधीजींनाही शक्य नव्हते. 'आपल्या प्रेमातिशयाच्या अडाणीपणाने मी गोखल्यांना कोठल्या कटकटीत घातले होते हे मी कधीच विसरलो नाही' असे गांधीजींनी म्हटले आहे. गोखल्यांच्या सहनशक्तीपलीकडे त्यांना कष्ट पडले आणि त्यांना थंडी वाजून आली. गांधीजींनी त्यांच्यासाठी खीर आणि इंदोरच्या भाईसाहेब कोतवालांनी भाकर तयार केली. पण गरमागरम अशा वस्तू त्यांच्याकडे नेण्याची सोय नव्हती. त्यांनी आपल्याकडून करता येईल तितक्या त्या वस्तू उत्तमच बनविल्या होत्या. गोखल्यांनी हूं की चूं केले नाही. पण त्यांचा चेहराच असा बोलका झाला होता की, आपल्या हातून मोठीच चूक झाली असे भोवतालच्या लोकांना वाटत होते. गांधीजींकडील सर्वजण जमिनीवरच झोपत, हे जेव्हा मग गोखल्यांना कळले, तेव्हा त्यांनी त्यांच्यासाठी आणलेली पलंगडी काढून टाकली आणि आपलेसुद्धा अंथरूण बाकींच्यांच्यासारखेच जमिनीवर टाकले. नोकराशिवाय ते

कोणाला आपली सेवा करून घ्यायचे नाहीत. आफ्रिकेच्या दौऱ्यात त्यांच्याजवळ कोणी नोकर माणूस नव्हते. गांधीजी व मिस्टर कुलेनबाच् यांनी, 'गोखल्यांच्या पायाला मसाज करतो' म्हणून विनंतीपूर्वक म्हटले. कारण गोखले दीडदोन मैल चालत आले होते. पण गोखल्यांनी दोघांपैकी एकालाही आपला पायाला हात म्हणून लावू दिला नाही.

□□

जाता जाता क्षमा

शुक्रवार ता. १९ फेब्रुवारी १९१५ रोजी गोपाळराव गोखल्यांची प्रकृती जास्त झाली. डॉ. देवांनी, डॉ. व्ही सी. गोखले व डॉ. शिखरे यांना बोलावून आणले. सगळ्या डॉक्टरांचे मत एकच. गोपाळराव गोखल्यांनी ओळखले. "आता कोणा तज्ज्ञाला आणू नका" म्हणून सांगितले. मग त्यांनी वामनराव पटवर्धनांना जवळ बोलावून घेतले. गोखले त्यांना म्हणाले, "वामनराव, मी तुम्हाला पुष्कळ वेळेला टाकून बोललो. मला क्षमा करा." वामनरावांचे अंतःकरण भरून आले. गोखले त्यांना म्हणाले, "करता ना क्षमा?" शिष्य काय म्हणणार? "हो" म्हणाला.

□□

नामदार गोखल्यांची सुभाषिते

१. वृत्तपत्र सृष्टीने आमच्या राष्ट्रव्यापक विवेकाला स्फुरण दिले आहे.

२. राष्ट्राची लष्करी सुरक्षितता हा निःसंशय सर्वप्रथम विचाराचा विषय असा आहे की, ज्यापुढे बाकी प्रत्येक विचार बाजूस सारला पाहिजे.

३. अज्ञानी आणि अक्षरशत्रू-राष्ट्र कसल्याही तऱ्हेची भरीव प्रगती कधीच करू शकणार नाही.

४. अनुत्पादक कर्ज हेच खरेखुरे कर्ज उरत असते.

५. विश्वासानेच विश्वास निर्माण होईल आणि लोकांच्या राजनिष्ठेवर धीटपणे विश्वास ठेवण्यानेच राजनिष्ठेला प्रत्यक्ष परिश्रमास प्रवृत्त करता येईल.

६. कालानुरूप घडणाऱ्या सामाजिक पलटीचा बुद्धिवादी अगाऊ अंदाज येण्यातच खरी मुत्सद्देगिरी असते.

७. बहुजन समाजाला शहाणे करून सोडल्याशिवाय कोणत्याही राष्ट्राचा ऐहिक असा सामाजिक अगर अर्थसंपन्न विकास होणे शक्यच नाही.

८. लोककल्याणाचे विश्वासू पहारेकरी म्हणजे वृत्तपत्रे.

□□

चरित्र आणि कार्य

गोपाळ कृष्ण गोखले हे ताम्हनमळ्याचे. यांचा जन्म ९ मे १८६६ रोजी कोतळूक येथे आज्ञोळी झाला. शिक्षण कागल, कोल्हापूर, पुणे, मुंबई येथे झाले. गरिबीतून ते बी. ए. झाले. १८८५ साली लगेच ते पुणे न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून लागले. त्यांनी लिहिलेले शालोपयोगी इंग्रजी गणित सर्व हिंदुस्थानभर कितीतरी वर्षे चालू होते.

होता होता ते फर्ग्युसन कॉलेजात प्राध्यापक झाले. गणित, इंग्रजी व विशेष म्हणजे इतिहास व अर्थशास्त्र ते शिकवीत. १९०२ पर्यंत त्यांनी प्राध्यापकी केली. दरम्यान १८८७ पासून १८९६ पर्यंत ते पुण्याच्या सार्वजनिक सभेचे सेक्रेटरी होते. १८९६ मध्ये डेक्कन सभा निघाली. तिचेही ते सेक्रेटरी झाले. सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकाचे संपादक म्हणून, १८८८ ते १८९२ पर्यंत 'सुधारका'च्या इंग्रजी विभागाचे संपादक म्हणूनही त्यांनी काम केले. १८९७ मध्ये डेक्कन सभेतर्फे इंग्लंडमध्ये वेल्बी कमिशनपुढे ते साक्षीसाठी गेले. 'इंग्लंडने सोसावयास हवा तो लष्करी खर्च इंग्लंड हिंदुस्थानवर विनाकारण लादते,' असे त्यांनी साक्षीत सांगितले. तेथून परत आल्यावर ते पुणे म्युनिसिपालिटीचे सभासद व पुढे १९०५ साली अध्यक्षही झाले. सन १९०० साली मुंबई इलाखा कायदेमंडळात ते निवडून गेले व जमीन महसूल-कायद्याच्या दुरुस्त्या शेतकऱ्याला घातक आहेत हे बजावून ना. फिरोजशहा मेहतांबरोबर कायदेमंडळामधून सरकारच्या निषेधार्थ बाहेर पडले.

त्यांचे गुरू न्या. रानडे. ते १९०१ साली वारल्यावर गोखल्यांची जबाबदारी फारच वाढली. ते वरिष्ठ विधिमंडळात निवडून गेले आणि

१९०३ च्या अर्थसंकल्पीय भाषणापासून शासनाला लोकाभिमुख करित १९०४ पर्यंत राहिले. दरम्यान १९०५ मध्ये बनारस काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाचा मान त्यांना लोकांनी दिला. लॉर्ड कर्झन यांनी १९०४ साली त्यांना 'सिटिझन ऑफ दि इंडियन एम्पायर' (सी.आय.इ.) ही पदवी दिली होती. १९०५, १९०६ व १९०८ मध्ये लोगजागृती करून हिंदुस्थानसाठी 'मोर्लेमिंटो-सुधारणा' मिळविल्या.

हिंदुस्थानातील सार्वजनिक जीवनाला अभ्यासू व निःस्वार्थी देशभक्त लाभावेत म्हणून १९०५ साली गोखल्यांनी 'भारतसेवक समाज' काढला. १९१०-१२ या काळात बहुजन समाजाला सक्तीचे व मोफक प्राथमिक शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी खटपट केली. दक्षिण आफ्रिकेत हिंदी माणसांना गुलाम म्हणून राबवीत. त्या विरुद्ध गोखले यांचे शिष्य (म.) गांधी सत्याग्रह करित होते. त्याला गोखल्यांनी कमालीचे साह्य केले व गांधींना यश मिळाले. १९१३ व १९१४ साली पब्लिक सर्विस-कमिशनवर गोखले इंग्लंडमध्ये गेले होते. पण अखंड परिश्रमांनी त्यांची प्रकृती ढासळल्यामुळे ते हिंदुस्थानास परत आले.

त्यावेळी कैसरीकंदन (पहिले जागतिक महायुद्ध) सुरू झाले होते. त्या युद्धानंतर हिंदुस्थानला कोणत्या राजकीय सुधारणा मिळव्यात याचा खर्डा गोखल्यांनी ता. १७ फेब्रुवारी १९१५ रोजी पुरा केला. त्यावेळी त्यांचा दमा वाढला होताच. अंथरुणावर आजारी असतानाही देशाची काळजी आणि सेवा करणारा हा देशसेवक १९ फेब्रुवारी १९१५ रोजी देवाघरी गेला!!!

तेव्हा देश हळहळला, जग कष्टी झाले. नेमक्या शब्दांनी बोलायचे, शिस्तीची पावले टाकायची, रेशमी हातमोजे घालून वज्रमुष्टी शत्रूवर वळवावयाची, तत्त्वनिष्ठा आणि तपशिलात तडजोडीची तयारी ठेवायची अशा वळणाचा हा अखंड कर्मयोगी देशभक्त होता. त्याच्या पुण्यस्मृतीस कोटी कोटी प्रणाम!

गोपाळ कृष्ण गोखले, 'नामदार गोखले' म्हणून जगभर प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा एक-एक गुण अनुसरण्यासारखा आहे. त्या गुणांची ओळख व्हावी म्हणून त्यांच्या या गोष्टी.

□□

गोखल्यांच्या गोष्टी

पु. पां. गोखले

वर्गात एकाही मुलाला गणित येत नव्हते.
एक मुलाने मात्र ते घरुनच बरोबर करून
आणले होते, त्याबद्दल त्याला शाबासकीही
मिळाली, त्याने खूष होण्याऐवजी तो रडूच
लागला -

कारण ते गणित त्याने केले होते खरे
पण ते घरातल्यांना विचारून केले होते! हे
सत्य सांगितल्याशिवाय त्याला राहवले नाही!

नामदार गोखले म्हणून ओळखले जाणारे
हेच ते गोपाळ कृष्ण गोखले!

त्यांचा एक एक गुण अनुसरण्यासारखा
आहे. त्या गुणांची ओळख व्हावी म्हणून त्यांच्या
ह्या एकेक गोष्टी.
